

А. М. Домановський, М. Є. Домановська

**ДВА СТОЛІТТЯ СПІВУ НА ЗОЛОТІЙ ГІЛЦІ ВІЗАНТІЇ:
ВІЗАНТІЙСЬКІ СТУДІЇ
У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(від ХІХ до ХХІ століття)**

Утративши колись природну плоть,
Не втілюся ніяк вже на землі
Інакше, ніж з емалі й позолот,
Виковує що грецький ювелір,
Щоб імператора збудить, як зсутеніє;
Або ж на гілці золотій співати
Вельможам і панянкам Візантії
Все, що минуло, є, чи буде наставати.

Вільям Батлер Єйтс.
Плавання до Візантії
(переклад Андрія Домановського)

Природную свою утратив плоть,
Не воплотиться мне в иную вещь,
Чем ту, что из эмали, позолот
Аргир искусный выковал себе,
Чтоб василевсов сон стеречь в скинии;
Или на ветви золотой воспеть
Динатам и деспинам Византии
Всё что минуло, есть и будет впредь.

Уильям Батлер Йейтс.
Плавание в Византию
(перевод А. Н. Домановского)

Усталеним і добре відомим є порівняння зацікавленого Візантією читача-інтелектуала із образом мандрівника-мореплавця, який, долаючи морські простори, прибуває до омріяної казкової країни, а потім відпливає з неї у супроводі грайливих дельфінів, збентежений і розчарований її справжньою

малопривабливою сутністю. Це уподібнення закріплено у європейській культурі завдяки знаменитим поезіям Вільяма Батлера Єйтса «Плавання до Візантії» та «Візантія». Образи плавання до і з Візантії відомі нині навіть тим, хто не надто знається як на творчості В. Б. Єйтса, так і на візантійській історії. Натомість інші, не менш яскраві зіставлення і паралелі зі згаданих творів поета, засновані, до того ж, на глибокому ґрунтовному знанні візантійських реалій, є надбанням суттєво вужчого кола поціновувачів як єйтсової поезії, так і ромейської цивілізації.

Однією із менш запотребуваних яскравих метафор є уособлення і втілення ліричного героя у витворі візантійського ювеліра – прикрашеному коштовними каменями механічному птахові, який співає про «все, що минуло, є, чи буде наставати» на золотій гілці штучного дерева біля трону василевса, «щоб імператора збудить». Цей образ не лише вкотре засвідчує добру поетову обізнаність з деталями будови візантійського всесвіту, але й дозволяє побачити за натхненням до самозабуття пташиним співом біля імператорського трону ретельну повсякденну дослідницьку працю численних науковців-візантиністів, що обсіли гілки розлого дерева світового візантинознавства.

Візантиністика має безліч відгалужень, що відходять від основного стовбура. Одні з них формують тематичні пагони, інші – гілки національних шкіл. Окремими паростками є наукові осередки, згуртовані довкола дослідницьких та навчальних закладів – академічних інститутів, організацій, університетів. І вже саме їх обсідають окремі науковці, кожен з яких співає свою наукову пісню відповідно до власного хисту, вподобань і зацікавлень, саме так, як це робили, за описом Ліутпранда Кремонського, механічні бронзові позолочені птахи різних порід на дереві перед імператорським тронем – кожен з них співав власним голосом, притаманним його пташиній природі.

Одним із таких центрів регіональної інституціоналізації візантиністичних досліджень в Україні вже понад двісті років є Харківський університет, який за розмаїттям візантійських студій не поступається університетам Одеси, Києва, Юр'єва (Дерпта), Казані. У термінологічному контексті видається логічним дотримуватися сучасної традиції визначення «науки про

Візантію» як «візантиністики», «візантинознавства», «візантинології», що вивчає історію та культуру Візантійської імперії. До візантинознавчих студій та навчальних курсів слід долучати не лише присвячені суто Візантії, а й суміжні, в яких предметом уваги є середньовічна історія південних слов'ян, російська історія, церковна історія, історія права.

Витоки харківської університетської візантиністики сягають початку XIX ст., коли наука у новоствореному Харківському університеті лише робила перші кроки. Першим прикладом візантійських студій можна вважати працю професора юриспруденції І. Ф. Тимковського (1772/73–1853) «Порівняння Юстиніанових законів з російськими» (1808 р.), яка, на жаль, не збереглася до наших днів. Втім, цей твір впродовж чотирьох наступних десятиліть залишався чи не єдиним прикладом звернення харківських науковців до візантійської проблематики.

Першим періодом розквіту харківської візантиністики є середина – третя чверть XIX ст. В цей час в університеті з'являються дослідження, які можна розділити на дві великі групи: 1) історія візантійсько-слов'янських зв'язків і 2) політична та церковна історія Візантії.

Першу групу робіт відкриває магістерська робота М. О. Лавровського (1825–1899) «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853 р.), яка є блискучим філологічним дослідженням текстів договорів, що дозволило досліднику переконливо довести визначальний візантійський вплив на форму і зміст угод, які вийшли з імперського відомства логофета дрома і були початково укладені середньогрецькою мовою. Висновки М. О. Лавровського не втратили свого наукового значення до сьогодні, і відомі дослідники Я. Малінгуді, М. В. Бібіков, К. Цукерман, О. О. Гіппіус та інші продовжують працювати над завданнями, вперше окресленими саме М. О. Лавровським. На сьогодні точний переклад русько-візантійських договорів грецькою мовою і, відповідно, тлумачення їхніх умов продовжує залишатися для сучасної науки не менш актуальним, ніж понад 150 років тому.

В історичному ракурсі розглядав візантійсько-слов'янські (переважно візантійсько-болгарські) відносини М. С. Дринов (1838–1906). Головною його працею у цій царині стала докторська

дисертація «Южные славяне и Византия в X в.» (1876 р.). Певна антивізантійська спрямованість поглядів дослідника не завадила йому, втім, дійти низки висновків, які поділяють сучасні історики. Зокрема, не викликає сумнівів, що болгари бачили в образі Візантії як головного військово-політичного ворога, так і, рівночасно, зразок для наслідування і воліли дотримуватися в розбудові своєї державності візантійського зразка. Отже, М. С. Дринов рівною мірою є одним з найголовніших фундаторів як харківської болгаристики, так і візантиністики.

До другої групи досліджень належать роботи помітного науковця того часу, фахівця як з всесвітньої, так і російської історії, професора Харківського університету О. П. Зерніна (1821–1866) «Император Василий I Македонянин» (1854), «Жизнь и литературные труды императора Константина Багрянородного» (1858), «Очерк жизни Константинопольского патриарха Фотия» (1858) і нарис професора кафедри всесвітньої історії В. К. Надлера (1840–1894) «Юстиниан и партии цирка в Византии» (1876). Роботи двох істориків об'єднувала переважна увага до внутрішньої історії Візантійської імперії, послідовний захист «візантинізму» і, почасти, апологія візантійської цивілізації. Церковну історію Візантії досліджував А. С. Лебедев (1833–1910), який у 1870-х рр. опублікував кілька нарисів, а також викладав навчальні курси.

Питання візантиністики також були різною мірою присутні в творчості медієвістів – істориків західноєвропейського середньовіччя та викладачів кафедри російської історії. Так, значне коло проблем політичної історії Візантії висвітлювалося в загальних лекційних курсах з історії середніх віків, зокрема, в курсах всесвітньої історії М. Н. Петрова (1826–1887) та В. К. Надлера (1840–1894). Російську історію, в якій візантійська тематика була присутня у контексті історії Київської Русі, викладали В. К. Надлер та Д. І. Багалій (1857–1932). Загальний обсяг дисциплін, що знайомили студентів з візантійською історією, культурою, літературою, юриспруденцією, складав близько половини від усіх навчальних курсів для майбутніх істориків та філологів, і близько чверті – для юристів. На початку ХХ ст. візантинознавчу складову передбачали близько двадцяти навчальних

курсів історико-філологічного факультету і не менше п'яти юридичного факультету.

Однак спеціальної підготовки фахівців-візантиністів у Харківському університеті того часу не здійснювалося. Про це свідчить той факт, що кілька відомих візантиністів, які працювали в Харкові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., здобули освіту в інших вищих навчальних закладах Російської імперії: у Новоросійському університеті (Одеса) (Є. К. Редін (1863–1908)), Петербурзькому університеті (Ф. І. Шміт (1877–1937)), Ніжинському історико-філологічному інституті (В. І. Савва (1865–1920) та Є. О. Черноусов (1869–?)).

У працях згаданих науковців продовжується вивчення слов'яно-візантійських відносин, політичної історії Візантійської імперії, втім, також з'являються нові напрями: 1) вивчення мистецтва і культури Візантії і країн візантійського кола впливу; 2) дослідження соціально-економічної історії імперії.

Фундатором першого з напрямів був Є. К. Редін, знаний фахівець з історії візантійського мистецтва, учень Н. П. Кондакова, який у харківський період своєї діяльності (1893–1908) працював над фундаментальною докторською дисертацією «Христианская топография Козьмы Индикоплова по греческим и русским спискам». Розкішно ілюстрована монографія вийшла друком лише 1916 р., після смерті дослідника, і була підготовлена його другом і колегою Д. В. Айналовим. Гідним наступником і продовжувачем справи Є. К. Редіна у вивченні візантійського мистецтва став Ф. І. Шміт, який очолював у 1912–1920 рр. кафедру теорії та історії мистецтв Харківського університету.

Проблеми культурного та ідеологічного впливу Візантії на Русь вивчав В. І. Савва, приват-доцент кафедри російської історії, який 1902 р. захистив магістерську дисертацію «Московские цари и византийские василевсы: К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей».

Широке коло питань візантійської історії досліджував Є. О. Черноусов, який працював у Харківському університеті впродовж 1906–1918 рр. Серед його наукових зацікавлень – візантійські культурні, політичні та правові феномени, соціально-економічна історія імперії.

Найважливішою тенденцією розвитку харківської візантиністики цього періоду стало викладання загальних і спеціальних курсів з історії Візантії, студіювання давньогрецької та латинської мов, що заклало підвалини підготовки фахівців-візантиністів. Так, наприклад, Є. О. Черноусов проводив практичні заняття з вивчення пам'яток візантійського законодавства зі студентами старших курсів. Свідченням завершення процесу дисциплінації візантиністики як предмету викладання для майбутніх істориків у Харківському університеті стало читання курсу «Історії Візантії» Є. О. Черноусовим (1912–1917 рр.), який передбачав дві години лекцій і дві години практичних занять, присвячених перекладам і тлумаченню візантійських хронік і законодавчих пам'яток.

Інтенсивність та ефективність курсу ілюструється тим, що один зі студентів, В. Зіборовській, здійснив перший переклад російською мовою Книги Епарха, доповнивши його підрядковими примітками і коментарями, а також підготував ґрунтовну наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха». У планах В. Зіборовського була публікація свого доробку, проте на заваді стали слушні зауваження відомого фахівця з візантійського права В. М. Бенешевича. Втім, попри критику і студентський рівень роботи, яка, на жаль, так і не була у подальшому доопрацьована та опублікована, В. Зіборовський залишився єдиним учнем Є. О. Черноусова, про якого збереглися відомості.

Високий рівень розвитку харківської візантиністики в перші два десятиліття ХХ ст. не залишився непоміченим з боку провідних російських візантиністів того часу. Відомий лист О. О. Васильєва до Ф. І. Успенського (1915 р.), в якому йшлося про можливість заснування спеціалізованих візантинознавчих кафедр у провідних університетах імперії. У ньому поряд з Петроградом, Києвом, Одесою, Юр'євом, Казанню було згадано також Харків, де, на думку О. О. Васильєва, справу організації кафедри візантиністики міг налагодити Є. О. Черноусов з допомогою Ф. І. Шміта. «Якщо ж кафедри дійсно будуть засновані, – зазначалося у листі, – то учні, я переконаний, знайдуться, в цьому не може бути сумніву. В добрий час!». На превеликий жаль, оптимістичним прогнозам О. О. Васильєва не судилося збутися,

і часи революції та громадянської війни, що завершилися приходом до влади більшовиків, виявилися для вітчизняної візантиністики далеко не добрими.

У Харкові, як у дзеркалі, відображалися і повторювалися всі події, що відбувалися у науці в перші роки радянської влади. Як писав Г. Н. Лозовик, який намагався в 1920-ті – на початку 1930-х рр. створити і легітимізувати в очах правлячого режиму українську марксистську візантиністику, «в ідеологів Жовтневої революції у будь-якому разі не було підстав виявити особливу увагу до цієї галузі знань. Швидше навпаки: шанувальники шапки Мономаха і спадщини Палеологів повинні були мати в очах борців за Жовтень дещо підозрілий вигляд, повинні були пахнути історичним сміттям Четгьї-Мінеї і Домострою, якщо не гірше».

Після від'їзду з Харкова Ф. І. Шміта і Є. О. Черноусова та реорганізації Харківського університету в Харківський Інститут народної освіти, що призвело до ліквідації системи класичної університетської освіти, спеціальні візантинознавчі студії у Харкові надовго припинилися. У 1920-ті рр. лише В. П. Бузескул (1858–1931), який у той час очолював науково-дослідну кафедру всесвітньої історії (пізніше – кафедра європейської культури), звертався в своїх дослідженнях до візантиністики в історіографічному контексті, вивчаючи історію історичної науки в Російській імперії. Найбільш значною його статтею з історії візантинознавства в цей період став науково-біографічний нарис «Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского», опублікований в збірнику пам'яті науковця (1929 г.).

Показовою, втім, є доля і цього нового, історіографічного напрямку харківської візантиністики. З приводу згаданого нарису про Ф. І. Успенського в приватному листі до С. А. Жебельова В. П. Бузескул писав: «Через «Пам'ятку» чекаю неприємностей. Тепер про Візантію і візантиніста говорити незручно». Правда слів вченого підтвердилася долею його останнього монографічного дослідження. Після видання перших двох томів праці «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.», присвячених переважно історії антикознавства і медієвістики, В. П. Бузескула спіткала цілковита неможливість надрукувати останній, третій том, в якому йшлося

про історію російської византиністики та славістики. Він був надрукований лише 2008 р. у фундаментальному виданні, підготовленому І. В. Тункіною. 2009 р. у «Болховитіновському щорічнику 2008» А. М. Чередниченко опублікувала скорочений варіант («выжимку») з цієї книги В. П. Бузескула, яку під назвою «Виучування історії Близького Сходу в Росії» було включено до складу неопублікованої збірки «Україна і Схід», матеріали якої на сьогодні зберігаються у десятому академічному фонді в Інституті рукопису Наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Відновлення Харківського університету в 1933 р. не привело до відродження византиністичних досліджень. Того ж року була ліквідована остання академічна структура в Україні, яка займалася візантійськими студіями – Комісія з вивчення Близького Сходу і Візантії (Близькосхідна комісія). Було цілком закономірно, що радянська влада, яка мала власні ідеологічні упередження і підозри щодо візантинізму, не підтримала несміливі спроби відновлення византиністики в Харкові. Про те, що вони мали місце, свідчить вже згаданий намір В. Зіборовського видати 1936 р. у Москві свій переклад Книги єпарха і статтю про цю пам'ятку.

На користь цього свідчить також розпочатий харківським антикознавцем А. С. Коцеваловим (1892–1960) опис грецьких рукописів, що зберігаються в науковій бібліотеці Харківського університету (1941). Ймовірно, з цього питання він співпрацював з М. А. Шангіним, надавши йому необхідні відомості про рукопис поеми Арата «Явища» із зібрання Харківського університету. Надана інформація увійшла до 12-го тому «Каталога греческих астрономических рукописей» із зібрань бібліотек СРСР.

Відродження візантинізму у РСФРР, що почалося в середині 1940-х рр., майже не позначилося на ситуації в Україні в цілому і у Харківському університеті зокрема. Фахівців з византиністики, починаючи з повоєнного періоду і до середини 1980-х – початку 1990-х рр., у Харкові не було. Лише зрідка проблеми византиністики порушувалися харківськими істориками як дотичні до їхніх основних спеціальних досліджень.

У контексті наближення харківських науковців до византиністичної тематики можна виділити два напрями: 1) історіографічний та 2) антикознавчо-археологічний.

В історіографічному плані традиції вивчення вітчизняної візантиністики, започатковані В. П. Бузескулом, продовжив фахівець з історії слов'янознавства А. І. Мітряєв (1922–1998). Досліджуючи історіографію історії середньовічних слов'ян, він звертався у своїх студіях до візантійських сюжетів, результатом чого стало створення кількох праць з історії української візантиністики. Особливо важливими серед них є стаття, присвячена вивченню середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії у наукових установах УРСР в 1920-ті рр., а також науково-біографічний нарис, присвячений вже згадуваному Г. Н. Лозовику. У 1990-ті – 2000-ті рр. своє остаточного оформлення цей напрям еволюції харківської візантиністики набув у наукових студіях учня А. І. Мітряєва С. І. Лимана, який присвятив історії візантиністики на території українських губерній Російської імперії серію ґрунтовних статей (як у співавторстві з С. Б. Сорочаном, так і одноосібно), частину кандидатської і розділ у своїй докторській дисертації та монографії з історії розвитку дореволюційної медієвістики в Україні (1804–1917 рр.). Останніми роками до вивчення історії візантиністики у Харківському університеті у XIX – на початку XX ст. звернулася М. Є. Домановська, захистивши кандидатську дисертацію «Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)» (2015).

Вирішальним, втім, став другий із зазначених напрямів, умовно названий антикознавчо-археологічним. Саме в його рамках до сюжетів з ранньовізантійської історії, передусім на матеріалах археологічних розкопок Херсонеса Таврійського звертався в своїх дослідженнях провідний харківський фахівець з античної археології В. І. Кадеєв і його учні. Серед них перш за все слід назвати С. Б. Сорочана, який у кандидатській дисертації та у виданій за її мотивами у співавторстві з В. І. Кадеєвим монографії «Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. – V в. н. э.» (1989) звернувся до дослідження ранньовізантійських сюжетів з історії торгівлі Херсонеса.

Результатом остаточного переходу С. Б. Сорочана від античної до візантійської тематики стала публікація серії статей з історії візантійської торгівлі доби раннього середньовіччя і монографії «Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура

механізмів обміна» (1998, 2001), які стали основою для докторської дисертації. Дослідження професора С. Б. Сорочана заклали підвалини відродження у Харкові на якісно новому рівні соціально-економічного напрямку вивчення історії Візантії, перерваного на початку 1920-х рр. В останні два десятиліття цей напрям візантійських студій став предметом наукової діяльності учнів та послідовників С. Б. Сорочана, які захистили кандидатські дисертації – К. Ю. Бардоли («Система налогообложения в Византии в IV–IX вв.», 2003), А. М. Домановського («Государственный контроль и регулирование торговли в Византии IV–IX вв.», 2007), К. С. Сорочан («Продовольствие, сырье и ремесленная продукция в Византии IV–IX вв.: профессиональная специализация в производстве и торговле», 2015).

Поряд зі студіями з історії візантійської економіки С. Б. Сорочан продовжив археологічні та історичні дослідження Херсонеса, концентруючи увагу на візантійському періоді історії міста. Результатом багаторічних розкопок на території «цитаделі» Херсонеса стала серія статей і підсумкова узагальнююча монографія «Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры» (2005, 2013). Ці роботи дослідника стали основою зародження ще одного напрямку сучасної харківської візантиністики – всебічного вивчення візантійського Херсона, який також представлений дисертаційними дослідженнями його учнів – О. В. Латишевої («Христианская церковь и религиозная жизнь в византийском Херсоне (VI–X вв.)», 2009), М. В. Фоміна («Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (VI–X вв.)», 2010), О. О. Роменського («Русь во внешней политике Византии в последней четверти X в.», 2015).

Проблеми візантиністики також стали предметом уваги харківських науковців, які досліджували проблеми історії та археології Хазарського каганату. Фундаторами цього напрямку в університеті став доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства, археології та спеціальних історичних дисциплін В. К. Міхеєв (1937–2008) та його учень, доктор історичних наук, професор Харківської державної академії культури О. О. Тортика (1967–2015). Докторська дисертація останнього, присвячена історії алано-болгарського населення північно-захід-

ної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі Східної Європи, містить значний матеріал з історії візантійсько-хазарських взаємин (див. його монографію «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы: вторая половина VII – третья четверть X вв.», 2006). Зазначимо, що С. Б. Сорочан виступив науковим консультантом під час підготовки докторських дисертацій О. О. Тортики та С. І. Лимана, які є випускниками Харківського університету і продовжили студії з візантійської тематики, працюючи в Харківській державній академії культури.

Отже, епіцентром відродження візантиністики у Харкові стала кафедра історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, яку нині очолює проф. С. Б. Сорочан. Навколо неї об'єдналися харківські дослідники з інших наукових центрів, які беруть участь у семінарах, конференціях, круглих столах, відкритих лекціях, друкуються у наукових виданнях кафедри. З таких дослідників слід згадати доцента Харківського фармацевтичного університету Р. І. Філіпенка, автора кандидатської дисертації «Жизнь, общественная деятельность и научно-историческое наследие профессора Харьковского университета Е. К. Редина (1863–1908)» (2004). Студії науковця належать до історіографічного та мистецтвознавчого напрямку харківської візантиністики.

Викладач Харківської академії дизайну Ю. Г. Матвеева є знаним фахівцем з візантійської іконографії (кандидатська дисертація «Эволюция византийской традиции в иконографии литургического шитья позднего средневековья», 2008) та візантійського мистецтва. Таким чином, поза межами Харківського університету продовжується відродження мистецтвознавчого напрямку харківської візантиністики, традиції якого були започатковані Є. К. Редіним та Ф. І. Шмітом. У стінах Харківського університету діяльність згаданих фундаторів харківської мистецтвознавчої школи продовжує досліджувати доцент кафедри джерелознавства, археології та спеціальних історичних дисциплін О. Г. Павлова.

Учень С. Б. Сорочана викладач Харківської духовної семінарії П. Є. Михаліцин виступив фундатором ще одного напрямку візантійських студій у Харкові, який умовно можна визначити як літературно-богословський. Він є автором серії статей та канди-

датської дисертації «Страждущий Христос»: «Литературное наследие Григория Назианзина как ранневизантийский культурно-исторический феномен (по материалам трагедии «Страждущий Христос»)», 2012.

Завдяки активному співробітництву харківських дослідників з колегами-візантиністами з інших наукових центрів України (Львів, Одеса, Київ, Чернівці, Кропивницький, Севастополь, Сімферополь, Судак, Керч) регулярно стала робота секції історії Візантії (у поєднанні з історією середньовічних слов'ян, кочовиків чи генуезьких колоній в Криму) на традиційних від середини 1990-х рр. історико-археологічних конференціях, ініціатором яких є Харківське історико-археологічне товариство.

Успішною стала також робота секцій та круглих столів з візантиністики у межах Дриновських читань, які проводяться Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова. На основі досвіду попередніх зібрань (2006 та 2007 рр.) 1 червня 2010 р. кафедра історії стародавнього світу та середніх віків провела у Харкові I Міжнародний симпозіум «Номо Byzantinus среди идей и вещей», до якого були залучені дослідники з різних міст України, Росії, Білорусі, Болгарії.

Провідними харківськими науковими виданнями, які містять вагомі блоки статей з візантиністики, у середині 1990-х – 2000-х рр. стали «Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник», «Дриновський збірник», «Хазарський альманах». Всі вони є виданнями високого рівня і є знайомими серед фахівців-візантиністів.

Результатом співпраці з Харківською та Богодухівською митрополією Української Православної Церкви (митрополит Харківський і Богодухівський о. Онуфрій (О. В. Легкий)) щорічно з 2012 р. публікується часопис «Нартекс. Byzantina Ukrainensia». Вагомою є робота організованого кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків під керівництвом С. Б. Сорочана та Харківською духовною семінарією (настоятель архімандрит о. Володимир (В. В. Швець), на базі Свято-Пантелеїмонівського храму (настоятель архімандрит Миколай (М. В. Терновецький)) елліно-візантійського лекторія «Візантійська мозаїка». У лекторії щомісяця проводяться науково-популярні лекції з проблем

візантійської історії та культури, християнського богослов'я. Результатом роботи лекторія є видання збірок публічних лекцій «Византийская мозаика».

Помітним і популярним проектом харківських візантиністів став сайт «Василевс. Українська візантиністика» (<https://byzantina.wordpress.com>) (ініціатор створення і головний редактор доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків А. М. Домановський)

Таким чином, на сьогоднішній день можна впевнено стверджувати становлення у межах Харківського університету і, ширше, у Харкові, самостійної регіональної наукової візантиністичної школи та осередку, об'єднаного різнобічними вертикальними та горизонтальними зв'язками різного типу та природи, але незмінно високої інтенсивності й результативності. З огляду на це цілком закономірно саме у Харкові 2016 р. визріла ініціатива створення громадської організації «Українська Асоціація Візантійських Студій» (УАВС), ініціаторами і первинними засновниками якої виступили викладачі кафедри історії стародавнього світу та середніх віків С. Б. Сорочан, К. Ю. Бардола, А. М. Домановський. Асоціацію створено з метою розвитку зв'язків між професійними дослідниками, студентами та аматорами України, чий науковий інтерес так чи інакше стосується історії Візантії. Вона має сприяти науковим дослідженням у сфері візантиністики та сприяти популяризації наукових знань з візантійської історії, культури, мистецтва у суспільстві.

Птахи із єйтсової поезії співають серед розлогого золотого віття дерева візантійського Всесвіту. Науковці світу вивчають Візантію, еднаючись у розгалужену міжнародну спільноту колег-візантиністів. Два століття наукових студій дослідників харківської гілки цієї спільноти представлено у пропонованому увазі читача покажчикові, який не лише слугує довідковим виданням, але й дозволяє скласти уявлення про внесок науковців Харківського університету до суголосної симфонії світового знання про Візантію.

И чудо, птица иль из золота творенье
Скорее чудо, птица чем иль рук творенье,
Сев в свете звезд на золотую ветвь
Горластое, как петухи Аида,
Чтобы луной ожесточась воспеть
Во славу неизменного металла
Как птицы, так и лепестков платана –
Всю сложность крови иль во прахе смерть.

Уильям Батлер Йейтс. Византия
(перевод А. Н. Домановского)

О чудо, птах чи з золота творіння,
І диво швидше, аніж птах чи рук творіння,
Посаджене на віть у променях зірок,
Бучне й крикливе, мов півні Аїда,
Чи місяцем дратоване з гілок
Метал незмінний гучно прославля
Як птаха, так і дерева гілля,
Й всю ницість бруду, де в крові пісок.

Вільям Батлер Єйтс. Візантія
(переклад Андрія Домановського)

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

1. *Митряєв А. І.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії / А. І. Митряєв // ВХУ. – 1975. – № 118 : Історія. – Вип. 9. – С. 32–44.
2. *Митряєв А. І.* Медієвістика в Харківському університеті / А. І. Митряєв, Ю. А. Голубкин, С. І. Лиман // ВХУ. – 1991. – № 357 : Историческая наука в Харьковском университете : (К 185-летию ХГУ). – Вип. 24. – С. 69–83.
3. *Сорочан С. Б.* Византинистика в Харківському університеті (40-е гг. XIX в. – 1917 г.) / С. Б. Сорочан, Ю. В. Федоров // Материалы и тез. науч. конф., посвящ. 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения), 1–2 нояб. 1994 г. – Харьков, 1994. – С. 58–59.
4. *Лиман С. І.* З історії німецької діаспори в Харкові у XIX столітті: професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840–1894) / С. І. Лиман // Схід – Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 131–146.
5. *Домановський А. Н.* О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» [Електронний ресурс] / А. Н. Домановський // Тезиси конф. «Ломоносов–2001», Москва, 19–20 апр. 2001 г. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>.
6. *Домановський А. М.* Сторінка з історії харківської візантиністики (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) / А. М. Домановський // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2002. – Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. – С. 101–106.
7. *Лиман С. І.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг. / С. І. Лиман,

- С. Б. Сорочан // *Stratum Plus. Культурная антропология и археология.* – 2005. – № 5 : (2003–2004) : Мастера средневековья. – С. 500–523.
8. *Лиман С. И.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Схід. світ.* – 2006. – № 1. – С. 91–106.
 9. *Лиман С. И.* Візантія і Русь у працях істориків українських земель Російської імперії у 1804–1874 рр. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Слов'янські обрії : зб. наук. пр. / НАН України, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, Укр. комітет славістів.* – Київ, 2006. – Вип. 1. – С. 474–478.
 10. *Лиман С. И.* История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804–1874 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Вестн. Православ. Свято-Тихонов. гуманит. ун-та. Сер. 2 : История. История Русской Православной Церкви.* – Москва, 2006. – Вып. 4 (21). – С. 7–52.
 11. *Лиман С. И.* Харьковская школа Кирилло-Мефодияны / С. И. Лиман // *ДЗ.* – 2007. – Т. 1. – С. 230–239.
 12. *Лиман С. И.* Византийское государство и императрица Феодора в оценках историков 50–70-х гг. XIX в. : (Р. В. Орбинский и В. К. Надлер) / С. И. Лиман // *Людина, культура, техніка в новому тисячолітті : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 24–25 квіт. 2007 р.* – Харків, 2007. – С. 53–54.
 13. *Лиман С. И.* Харьковская школа Кирилло-Мефодияны / С. И. Лиман // *ДЗ.* – 2007. – Т. 1. – С. 230–239.
 14. *Лиман С. И.* Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821–1866) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *ВХУ.* – 2007. – № 762 : *Історія.* – Вип. 39. – С. 239–251.
 15. *Лиман С. И.* Деятельность императора Юстиниана I в оценках исследователей украинских земель Российской империи (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // *Власть, общество и Церковь в Византии : сб. науч. ст. / отв. ред. С. Н. Малахов.* – Армавир, 2007. – С. 239–257.
 16. *Домановський А. М.* Українська візантиністика в Харківському університеті / А. М. Домановський, М. В. Пархоменко // *Іст. журн.* – 2008. – № 2. – С. 115–121.

17. Сорочан С. Б. Византинистика в трудах ученых Харьковского университета (1804–1917 гг.) / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // ДЗ. – 2008. – Т. 2. – С. 51–68.
18. Сорочан С. Б. О результатах работы экспедиции Харьковского университета в «цитадели» Херсонеса в 1996–2007 гг. / С. Б. Сорочан // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения акад. В. П. Бузескула, г. Харьков, 10–11 окт. 2008 г. – Харьков, 2008. – С. 89–90.
19. Філіппенко Р. І. Є. К. Редін – професор Харківського університету / Р. І. Філіппенко, С. М. Куделко. – Харків, 2008. – 228 с.
20. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009. – 484 с.
21. Сорочан С. Б. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1874–1885 гг. / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Stratum Plus. Культурная антропология и археология. – 2009. – № 5 : (2005–2009) : Русское время. – С. 500–523.
22. Домановская М. Е. Понятие «византизм» в научном наследии В. К. Надлера / М. Е. Домановская // XIX Всерос. науч. сессия византинистов «Российское византиноведение: Традиции и перспективы» (Москва, 27–29 янв. 2011 г.) : тез. докл. – Москва, 2011. – С. 84–87.
23. Домановский А. Н. Диссертации по византинистике, защищенные в Украине в 2007–2009 гг. : (крат. обзор) / А. Н. Домановский // Мир Византии. Проблемы истории Церкви, армии и общества : сб. науч. ст. / отв. ред. Н. Д. Барабанов, С. Н. Малахов. – Армавир ; Волгоград, 2011. – С. 220–267.
24. Домановский А. Н. Международный симпозиум «Номо Byzantinus среди идей и вещей» (Харьков, 1 июля 2010 г.) / А. Н. Домановский, О. В. Файда // Древности, 2011. – Харьков, 2011. – Вып. 10. – С. 390–398.
25. Домановский А. Н. Правление Анастасия I Дикора (491–518) в цикле статей Е. А. Черноусова (1865–?) / А. Н. Домановский // Древнее Причерноморье : [сб. ст.] / Одес.

- нац. ун-т ім. І. І. Мечникова [и др.]. – Одесса, 2011. – Вып. 9 : Материалы Междунар. конф. и IX чтений памяти проф. П. О. Карышковского, 11–13 марта 2011 г., Одесса. – С. 142–147.
26. *Домановська М. Є.* Василь Карлович Надлер як візантиніст / М. Є. Домановська // ВХУ. – 2011. – № 939 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 39–49.
27. *Домановський А. М.* Міжнародний симпозиум «Номо Byzantini-
pus серед ідей та речей» / А. М. Домановський, О. В. Файда // Укр. іст. журн. – 2011. – № 1. – С. 222–228.
28. *Домановський А. М.* Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007–2009 рр. / А. М. Домановський // ВХУ. – 2011. – № 939 : Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – С. 70–90.
29. *Сорочан С. Б.* Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Российское византиноведение: традиции и перспективы : тез. докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов, Москва, 27–29 янв. 2011 г. – Москва, 2011. – С. 90–96.
30. *Домановська М. Є.* Візантиністика в навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Є. Домановська // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. – 2012. – Вип. 106 : Сер. : Іст. науки. – № 9. – С. 3–8.
31. *Домановська М.* Єгор Кузьмич Редін – перший харківський дослідник Херсонеса Таврійського (до питання про участь у підготовці видання «Пам'ятки Християнського Херсонеса») / М. Домановська, Г. Штан // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна / відп. ред. П. С. Сохань ; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – Київ, 2012. – Вип. 2 : Збірка наук. пр. присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова. 1862–1939 рр. – С. 198–203.
32. *Домановська М. Є.* М. С. Дринов про Русь і Візантію як ворогів Болгарії у X ст. / М. Є. Домановська // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії

- та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2012. – Т. 25. – С. 26–38.
33. *Домановський А. М.* Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administrando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету» / А. М. Домановський // *Метод. вісн. іст. ф-ту Харк. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.* – 2012. – № 10. – С. 7–19.
 34. *Домановський А. М.* Проблеми візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. / А. М. Домановський, М. Є. Домановська // *ВХУ.* – 2012. – № 1006 : Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 15. – С. 109–140.
 35. *Сорочан С. Б.* Об итогах исследований «цитадели» Херсонеса Таврического археологической экспедицией Харьковского национального университета В. Н. Каразина / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // *Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы : тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., г. Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. – Севастополь, 2012.* – С. 92–94.
 36. *Сорочан С. Б.* Харьковская экспедиция в Херсонесе, или Тридцать лет спустя / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // *Древности, 2012.* – Харьков, 2012. – Вып. 11. – С. 297–306.
 37. *Филиппенко Р. И.* Е. К. Редин – историк византийского искусства / Р. И. Филиппенко // *ДЗ.* – 2012. – Т. 5. – С. 240–245.
 38. *Домановская М. Е.* XII Археологический съезд и харьковская византистика / М. Е. Домановская // *Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика.* – 2013. – № 15 (158), вып. 27. – С. 55–61.
 39. *Домановская М. Е.* Н. А. Лавровский – автор методики «обратного перевода» в исследовании русско-византийских договоров X в. / М. Е. Домановская // *Византия и византийское наследие в России и мире : тез. докл. XX Всерос. науч. сессии византистов, Москва, 3–6 июня 2013 г. – Москва, 2013.* – С. 92–95.
 40. *Домановская М. Е.* Е. К. Редин – первый харьковский исследователь Херсонеса Таврического / М. Е. Домановская, Г. В. Штан // *Ῥωμαῖος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана.* –

- Харьков, 2013. – С. 163–170. – (Нартекс. Byzantina Ukrainensia ; т. 2).
41. *Домановский А. Н.* Обзор диссертационных исследований по византинистике, защищенных в Украине в 2009–2011 гг. / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская // Там же. – С. 531–579.
 42. *Домановский А. Н.* Ромей на пути в Византию : К 60-летию С. Б. Сорочана / А. Н. Домановский // Там же. – С. 9–26.
 43. *Домановська М. Є.* Византиністика в спеціальних навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Є. Домановська // Древнее Причерноморье : [сб. ст.] / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова [и др.]. – Одесса, 2013. – Вып. 10 : X чтения памяти проф. П. О. Карышковского : материалы междунар. науч. конф., Одесса, 11–12 марта 2013 г. – С. 88–93.
 44. *Домановська М. Є.* Византиністика в творчості і планах О. Білецького : (до 130 річниці від дня народження) / М. Є. Домановська // ВХУ. – 2013. – № 1055 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 16. – С. 15–22.
 45. *Домановська М. Є.* М. О. Лавровський (1825–1899) про русько-візантійські угоди X ст. / М. Є. Домановська // Сіверян. літопис. – 2013. – № 2. – С. 101–111.
 46. *Домановський А. М.* «Візантійська мозаїка» харківської історико-археологічної конференції (9–10 листопада 2012 р.) / А. М. Домановський, О. О. Роменський // 'Ρωμαϊος : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – С. 580–587. – (Нартекс. Byzantina Ukrainensia ; т. 2).
 47. *Лиман С. И.* Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета: (XIX – начало XX вв.) / С. И. Лиман // Там же. – С. 206–226.
 48. *Роменский А. А.* Два века медиевистики в Харькове / А. А. Роменский // Vox medii aevi. – 2013. – № 3 (10). – С. XXXVI–XLI.
 49. *Домановська М. Є.* Византиністика у наукових студіях та навчальних курсах В. І. Савви / М. Є. Домановська // Проблемы

- истории и археологии Украины : материалы IX Междунар. науч. конф. (Харьков, 30–31 окт. 2014 г.). – Харьков, 2014. – С. 64–65.
50. *Домановська М. Є.* Історична славістика та візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – поч. XX ст.): традиції у вивченні та викладанні середньовічної історії південних слов'ян / М. Є. Домановська // ВХУ. – 2014. – № 117 : Історія. – Вип. 48. – С. 188–197.
51. *Лиман С. І.* Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента Імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869–?) / С. І. Лиман // Вісн. Харків. держ. акад. культури : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 42. – С. 24–32.
52. *Сорочан С. Б.* Харьковская византистика: истоки, история, перспективы / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Византийская мозаика... – 2014. – С. 223–231. – (Нартекс. Byzantina Ucrainensia ; Supplementum ; вып. 2).
53. *Domanovska M. Y. M. S. Drinov on Rus' and Byzantium as Enemies of Bulgaria in the Tenth Century / M. Y. Domanovska // ВХУ. – 2014. – № 1119 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 18. – С. 37–43.*
54. *Sorochan S. B. Byzantine Studies in Kharkov: Origins, History, and Perspectives / S. B. Sorochan, A. M. Domanovsky // Византийская мозаика... – 2014. – С. 232–239. – (Нартекс. Byzantina Ucrainensia ; Supplementum ; вып. 2).*
55. *Домановська М. Є.* Володимир Іванович Савва як візантиніст (до 150-річчя від дня народження) / М. Є. Домановська // ВХУ. Сер. : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки – 2015. – Вип. 20. – С. 112–117.
56. *Лиман С. І.* История Византийской империи в творчестве приват-доцента Харьковского университета Е. А. Черноусова (1869–?) / С. И. Лиман // Иресиона. Античный мир и его наследие. – Белгород, 2015. – Вип. 4 : Сборник научных трудов к 50-летию проф. Н. Н. Болгова. – С. 241–248.
57. *Сорочан С. Б.* Четверть века пути в средневековье: Медиевистика на историческом факультете Харьковского универ-

- ситета / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // ВХУ. – 2015. – № 1145 : Сер. : Історія. – Вип. 50. – С. 41–58.
58. *Домановська М. Є.* Візантиністика в працях і навчальних курсах юристів Харківського університету (середина XIX – початок XX ст.) / М. Є. Домановська // Стародавнє Причорномор'я / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова [і ін.]. – Вип. 11 : [Матеріали XI читань пам'яті проф. П. Й. Каришковського та міжнар. конф., Одеса, 11–13 берез. 2016 р.]. – Одеса, 2016. – С. 195–200.
59. *Домановська М. Є.* До питання про візантиністичну школу у Харківському університеті (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Є. Домановська // Проблеми історії та археології України : матеріали X Міжнарод. науч. конф., посвящ. 125-летию проф. К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 нояб. 2016 г.). – Харьков, 2016. – С. 68–69.
60. *Домановский А. Н.* История византиноведения в Харьковском университете (из XIX-ого века в век XXI-ый) [Электронный ресурс] / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская. – Режим доступа : 1. https://byzantina.files.wordpress.com/2012/12/byzantine_studies_kharkiv.pdf. 2. <http://dSPACE.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10313>.
61. *Домановський А. М.* Українська візантиністика: співпраця у мережі [Електронний ресурс] / А. М. Домановський. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/avtorskakolonka/418-andrii-domanovskiy-ukrainska-vizantynistykaspiratsia-u-merezhi>.
62. *Лиман С. І.* Історія середніх віків в навчальних курсах професора Харківського та Новоросійського (Одеського) університету В. К. Надлера [Електронний ресурс] / С. І. Лиман. – Режим доступу : http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/3115/1/422-433_Lyman_S.pdf.
63. *Лиман С. І.* Історія середньовічної церкви в навчальних курсах й наукових працях професора Харківського університету Амфіана Степановича Лебедева (1833–1910 рр.) [Електронний ресурс] / С. І. Лиман. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdak/2011_32/V32-1-4.pdf.

ВИКОРИСТАНІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ

1. Список печатних работ Федора Ивановича Шмита (1877–1971) // ВВ. – 1976. – Т. 37. – С. 297–300.
2. Марин Стоянович Дринов – профессор Харьковского университета : біобібліогр. покажч. / [сост. В. К. Мазманьянц]. – Харьков : ХГУ, 1985. – 35 с.
3. Константин Эдуардович Гриневиц – профессор Харьковского университета : биобиблиогр. указ. / сост. Р. Г. Березинская, В. И. Кадеев. – Харьков : ХГУ, 1991. – 24 с.
4. Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету : біобібліогр. покажч. / [упоряд. Ю. Г. Шевченко, С. А. Ставинська, М. Г. Швалб ; наук. ред. В. В. Кравченко]. – Харків : ХДУ, 1992. – 124 с.
5. Владислав Петрович Бузескул – профессор Харьковского университета биобиблиогр. указ. / сост. В. И. Кадеев. – Харьков, 1998. – 42 с.
6. Владимир Иванович Кадеев – профессор Харьковского университета / сост. С. В. Дьячков, А. П. Мартемьянов. – Харьков, 1996. – 32 с.
7. Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2 : Історики (1905–1920, 1933–2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Проконова, С. Б. Глибицька, С. М. Куделко. – Харків : Бізнес Інформ, 2001. – 350 с.
8. Єгор Кузьмич Редін : біобібліогр. покажч. / уклад. Р. І. Філіппенко ; наук. ред. С. М. Куделко. – Харків : ХНУ, 2006. – 70 с.
9. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. слов. / упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2011. – 260 с.
10. Микола Олексійович Лавровський : з плеяди науковців Ніжинської вищої школи : біобібліогр. покажч. / упоряд. Л. І. Литвиненко, Л. В. Гранатович ; вступ. ст. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 59 с.

11. Сергей Борисович Сорочан – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина : биобиблиогр. указ. / сост., вступ. ст. А. Н. Домановский ; библиогр. ред. С. Р. Марченко. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2013. – 92 с.
12. Історики Харківського університету : біобібліогр. довід. (1905–2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 284 с.
13. Головка О. Б. Історики-медієвісти сучасної України : довідник / О. Б. Головка ; [відп. ред. С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. – 68 с.